

કચ્છના નાના રણમાં અગરીયાઓના મીઠું પકવવાના પરંપરાગત અધીકારો અને ઘુડખર અભયારણ્ય

કચ્છનું નાનું રણ એક વખત દરીયો હતો. ભુસ્તરીય રીતે સંવેદનશીલ એવા આ વીસ્તારમાં સમય જતાં દરીયાને મળતી નદીઓ પોતાની સાથે ઢસડી લાવેલા કાંપને પાથરી દરીયાને આઘે ઘકેલતી ગઈ. સેંકડો વર્ષો સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલતી રહી. સદીઓથી ઠલવાતા કાપના થર ઉપર થર જામતાં ગયા, અને કચ્છના નાના રણની રચના થઈ. ચોમાસાના ચાર માસ આ વીસ્તાર દરીયા જેવો લાગે, તેમાં જાત-જાતની જીવસૃષ્ટી પાંગરે, અને પાણી સુકાતાં રણકાંઠાના ૧૦૭ ગામોમાં વસતા મોટાભાગે ચુંવાળીયા કોળી જનજાતીના સેંકડો લોકો અહીં આવી મીઠું પકવવાનો વ્યવસાય કરે.

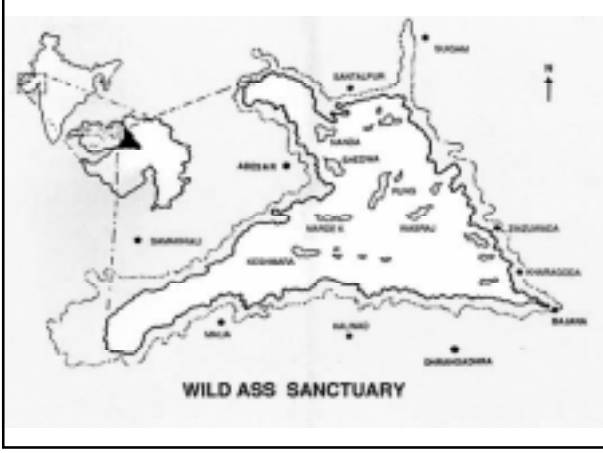
કચ્છના નાના રણમાં પરંપરાગત રીતે મીઠું પકવવાનો વ્યવસાય છેલ્લાં છસો ઉપરાંત વર્ષોથી ચાલે છે. અંગ્રેજોના આગમન પછી આ પ્રવૃત્તિ પુરજોશમાં ચાલી. મીઠાનું ઉત્પાદન વધારવા અંગ્રેજોએ રણમાં રેલવે, પાણી, ઉપરાંત અગરીયાના બાળકો માટે શિક્ષણની સુવિધાઓ ઉભી કર્યાનો પણ જુદાં જુદાં લખાણોમાં ઉલ્લેખ છે. અંગ્રેજોના લશ્કરના નીભાવનો મોટાભાગનો ખર્ચ, કચ્છના નાના રણમાં પાકતા મીઠાની આવકમાંથી થતો. મીઠાઉત્પાદનનું કેન્દ્ર બનેલા આ વીસ્તારને અંગ્રેજો “બડા અગર” કહેતા. આગળ જતાં આ વીસ્તારમાં પકવવામાં આવતા મીઠાની ઓળખ “બડાઅગર”નું અપભ્રંશ થઈ “વડાગરું” મીઠું થઈ.

આ વીસ્તારમાં પહેલાં દરીયો હોવાથી તથા જમીનની પોતાની ખારાશ અને સેંકડો વર્ષની પ્રક્રિયાના ભાગરુપે જમીનમાંથી મળતું પાણી (બ્રાઈન) ૧૮ થી ૨૪ ડીગ્રીની ખારાશવાળું મળે છે. રણમાં મળતાં આ પાણી, પવન અને ગરમી મીઠાના ઉત્પાદન માટે ઉત્તમ હોવાથી અહીં સારી ગુણવત્તાનું ‘ગાંગડાવાળું’ મીઠું પાકે છે. આ મીઠું પકવવા આસપાસના ૧૦૭ ગામના મુખ્યત્વે ‘ચુંવાળીયા કોળી’ સમુદાયના લોકો વંશ-પરંપરાગત રીતે વર્ષમાં આઠ માસ અહીં આવે છે. વરસાદ પડતાં પહેલાં વેપારી રણમાં આવી મીઠું ખરીદી લે, અગરીયાનો હીસાબ થાય અને અગરીયો પાછો ગામમાં પહોંચે. અગરીયા આઠ માસ કુટુંબ સાથે રણમાં રહેતા હોવાથી તેમનામાં અભ્યાસનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં સ્વૈચ્છીક સંગઠન (ગણતર)ના પ્રયાસોથી અગરમાં કામના સ્થળે બાળકો માટે શાળાઓ શરુ થઈ. રાજ્યના ઉદ્યોગ ખાતા દ્વારા અગરીયાઓના કલ્યાણ અને મીઠા ઉદ્યોગના વીકાસના કામોમાં આ વીસ્તારમાં પીવાનું પાણી, સેફ્ટી કીટ, મોબાઈલ હેલ્થવાન, અગરીયાઓ માટે આવાસ, ફરતી અનાજની દુકાન, જેવી સેવાઓ મળવાની શરુ થઈ. આ વર્ષે રાજ્યના શીક્ષણ ખાતાના બજેટમાં અગરીયાના

બાળકો માટે રણમાં શાળાઓ શરુ કરવા ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી. આ સંયુક્ત પ્રયાસોથી અગરીયાઓમાં નવી આશા બંધાઈ છે તથા અગરીયા પરીવારોએ ફરી સારા દા’ડા આવશે નાં સ્વપ્ન જોવાનું શરુ કર્યું છે. કાંઠાના ગામોની જમીનો નબળી તથા પાણી ખારાં હોવાથી ખેતીમાં ખાસ કશું થતું નથી અને અન્ય આજીવીકાના વીકલ્પો ના હોવાથી અગરીયા માટે મીઠું પકવવું તે જીવતા રહેવા માટે કરવો પડતો એક માત્ર વ્યવસાય છે.

કચ્છનું આ નાનું રણ આશરે પાંચ હજાર ચોરસ કીલોમીટરનો વીસ્તાર ધરાવે છે. તેમાં કેટલાક બેટ પણ

આવેલાં છે. આ બેટ પર આવેલી નાની-નાની માનવ વસાહતોનું જીવન પણ અનેરું છે. આજે પણ તેઓ ખેતીમાં પરંપરાગત દેશીબીજ અને ખેતી પદ્ધતીનો ઉપયોગ કરે છે. બેટની જૈવિક વીવીધતાને જાળવવામાં તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

આ વીસ્તારમાં સદીઓથી કાળી મજૂરી કરી ધોળું મીઠું પકવતા અગરીયાની ખાસ નોંધ નથી લેવાઈ પરંતુ અગરીયા સાથે જ રણ વીસ્તારમાં રહેતા જંગલી ગધેડા (ઘુડખર)ના કારણે કચ્છનું નાનું રણ વીશ્વના નકશા પર મુકાયું. આ વન્યપ્રાણી એશીયાખંડમાં માત્ર કચ્છના નાના રણમાં છે. અગરીયો અને ઘુડખરના વર્ષોના સુમેળભર્યા સહઅસ્તિત્વના કારણે વન્ય પ્રાણીની આ જાત બચી શકી છે. ક્યારેક ભય પામે તો બચવા ઘુડખરનાં ટોળાં અગર વીસ્તારમાં ધસી આવ્યાના દાખલા અનેક છે. આમ ઘુડખરના રહેણાંક વીસ્તારમાં તેના રક્ષક તરીકે અગરીયાની ભુમિકા મહત્વની છે. ઘુડખરનું જતન અને જાળવણી થવાથી તેની સંખ્યા ક્રમશઃ વધતાં-વધતાં આજે આશરે ૪૦૦૦ની આસપાસ પહોંચી છે.

૧૯૭૩માં આ રણ વીસ્તારના ૪૮૪૦.૮૯ ચો.કી.મી. વીસ્તારને તથા ૧૯૭૮માં ૧૧૨.૮૧ ચો.કી.મી. મળી કુલ ૪૯૫૩.૭૦ ચો.કી.મી. વીસ્તારને ઘુડખર અભ્યારણ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. આટલાં વર્ષોમાં પહેલીવાર કેટલાક સ્થાપિત હીતોએ અગરીયાને ઘુડખરનો દુશ્મન ચીતરવાનું શરુ કર્યું, તથા મીઠા ઉત્પાદનને કારણે ઘુડખરને નુકસાન થાય છે તેવો પ્રચાર કરવાનું શરુ કર્યું. આ વીસ્તારને ઘુડખર અભ્યારણ્ય તરીકે જાહેર કરતાં, “વન્ય પ્રાણી (સંરક્ષણ) અધીનીયમ - ૧૯૭૨ પ્રમાણે વન્યજીવોને ફાયદાકારક ન હોય તેવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવા પર પ્રતીબંધ આવ્યો.”

૧૯૮૬માં ‘પ્રાંગધ્રા પ્રકૃતી મંડળ’ તથા ‘ગોંડલ ફોરેસ્ટ યુથ ક્લબ’ દ્વારા ગુજરાત હાઈકોર્ટમાં જાહેર

હીતની અરજી Sp.CA No. 8487/96 દાખલ કરવામાં આવી. આ કેસની સુનાવણી દરમ્યાન ગીર ફાઉન્ડેશનને કચ્છના નાના રણનો ઈકોલોજીકલ અભ્યાસ હાથ ધરી ઘુડખર અભ્યારણ્યમાં વન્ય પ્રાણીઓના સંરક્ષણ અને વીકાસ કાર્યો બાબતે અને મીઠા ઉદ્યોગ બાબતે શું કરવું જોઈએ તેનો અભ્યાસ કરવાનું સુચવવામાં આવ્યું. ગીર ફાઉન્ડેશન દ્વારા અભ્યાસની પ્રક્રિયા પુર્ણ કરી સંબંધિત પક્ષકારો અને પ્રતિનીધીઓ સાથે બે કાર્યશાળા યોજી, અભ્યાસનો આખરી અહેવાલ આપવામાં આવ્યો. ગુજરાત સરકારના અગ્ર સચીવ, અધીક મુખ્ય સચીવશ્રી વન અને પર્યાવરણ, અધીક મુખ્ય સચીવશ્રી ઉદ્યોગ તથા અધીક સચીવ શ્રી મહેસુલ વીભાગની એક ઉચ્ચ કક્ષાની સમીતી નીમવામાં આવી હતી. આ સમીતીએ ગીર ફાઉન્ડેશનના અહેવાલમાં કરવામાં આવેલી ભલામણોનો (જેમાં ‘સોલ્ટ ઝોન’ અલગ તારવી મીઠું પકવવાની મંજૂરી આપવાનો સમાવેશ થાય છે) સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. આ અહેવાલમાં કરવામાં આવેલી ભલામણો નીતીવીષયક નીર્ણય લેવા સરકાર પાસે મંજૂરી માટે પડતર છે.

વન્ય પ્રાણી (સંરક્ષણ) અધીનીયમ - ૧૯૭૨ મુજબ કચ્છના નાના રણને ૧૯૭૩માં અભ્યારણ્ય જાહેર કરતાં, ચોવીસ વર્ષના ગાળા પછી અભ્યારણ્ય વીસ્તારમાં સ્થાનિક લોકોના હક્ક હીતો સેટલમેન્ટની પ્રક્રિયાથી નક્કી કરવા તા. ૨૮-૪-૧૯૮૭ના ઠરાવથી અધીક કલેક્ટરની નીમણુંક કરવામાં આવી. અધીક કલેક્ટરશ્રી (ઘુડખર અભ્યારણ્ય) સર્વે અને સેટલમેન્ટ, સર્વે ભુવન, સુરેન્દ્રનગર દ્વારા અગરીયાઓના હક્ક-હીતોની ચકાસણી માટે તા. ૨૫-૯-૧૯૮૭ ના રોજ એક જાહેરનામું બહાર પાડી અભ્યારણ્ય વીસ્તારની જમીનમાં હક્ક-હીતો ધરાવતા વ્યક્તિઓ પાસેથી ૬૦ દીવસમાં (બે માસ) દાવા રજુ કરવા અને મુદત બહાર રજુ થયેલા દાવાઓ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં, તેવું જાહેર કરવામાં આવ્યું. ઉપરોક્ત જાહેરનામાની વ્યાપક પ્રસીદ્ધ કરી અભ્યારણ્ય વીસ્તારમાં આવરી લેવાયેલ જમીનમાં હક્ક-હીતો ધરાવનારને જાણ કરવા તથા તે બાબતના જરૂરી રોજકામ કરી તેની જાણ અધીક કલેક્ટરશ્રી (ઘુડખર અભ્યારણ્ય)ને કરવા જણાવવામાં આવ્યું.

કચ્છના નાના રણમાં પેઢી દર પેઢીથી પરંપરાગત રીતે મીઠું પકવવાનો વ્યવસાય કરતા અગરીયા વર્ષનો મોટો ભાગ (આઠ માસ) રણમાં રહે છે, રણ વીસ્તાર ગ્રામ પંચાયતની હદમાં આવતો નથી, અગરીયો આ સમય દરમ્યાન જવલ્લેજ ના છુટકે માંદગી કે અન્ય અનીવાર્ય

પ્રસંગોએજ ગામમાં જાય છે. ઉપરાંત આ સમુદાયમાં શીક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આથી ઉપરના જાહેરનામાની જાણ અગરીયાઓને થઈ ન હતી. આથી મોટાભાગના અગરીયાઓ જાહેરનામું પ્રસીદ્ધ થયાના બે માસમાં તેમના દાવા રજૂ કરી શક્યા નથી.

આ સમય દરમ્યાન અગરીયાઓના સવાલો પ્રત્યે નીસબત ધરાવતા નાગરીકો, સંગઠનો અને અગરીયાઓ દ્વારા અગરીયા હિતરક્ષક મંચની રચના ઓગષ્ટ ૨૦૦૫ માં થઈ. મંચે અગરીયાઓ માટે સરકાર દ્વારા થતાં કલ્યાણકારી કામોમાં રસ લેવાનું તથા અગરીયાની રજુઆતો સરકારમાં પહોંચાડી અગરીયાના સવાલોની હિમાયત કરવાનું શરુ કર્યું. રાજ્ય સરકારના ઉદ્યોગ વીભાગના નેજા હેઠળ બનેલી ‘સ્ટેટ એમ્પ્લોઈ કમીટી’માં જોડાવા મંચને આમંત્રણ મળતાં, અગરીયાના કલ્યાણ માટે થતા સરકારના પ્રયાસોને અસરકારક બનાવવામાં સહભાગી થવાની મહત્વની ભુમિકા મંચે ભજવી. આ દરમ્યાન ઘુડખર અભયારણ્યમાં આવરી લેવાયેલી જમીનો બાબતે હક્કચોક્કસીની બાબત ધ્યાન પર આવતાં અગરીયાઓ માટેના રેડીયો કાર્યક્રમ “ગાંગડો લાગે વ્હાલો” દ્વારા જાહેરાત કરી અગરીયાઓ સાથે આ મુદ્દે ચર્ચાઓ યોજવામાં આવી. ચર્ચા દરમ્યાન અગરીયાઓને પહેલીવાર ખબર પડી કે, અભયારણ્ય જાહેર થયા પછી પોતાના હક્ક-હિતોના દાવા રજૂ કરવા પડે. અત્યાર સુધી તેઓ એમજ માનતા હતા કે ઘુડખરના રક્ષણ માટે અભયારણ્ય જાહેર થયું છે. હવે ઘુડખર અને અગરીયા બંને રણમાં શાંતિથી રહી શકશે. પણ જ્યારે તેમને ખબર પડી કે ૨૫-૯-૧૯૯૭ ના જાહેરનામા મુજબ તેમણે તેમના દાવા રજૂ કરવાના હતા. જાહેરનામા અંગે તેમને પુરી સમજ મળતાં તેમણે તા. ૭-૧૨-૨૦૦૬ના રોજ ધ્રાંગધ્રામાં સંમેલન કરી દાવા રજૂ કરતી અરજીઓ અધીક કલેક્ટરશ્રી (ઘુડખર અભયારણ્ય)ને કરવાની શરુ કરી. અત્યાર સુધીમાં જેમ જેમ ખબર પડતી ગઈ તેમ-તેમ બે હજાર ઉપરાંત અગરીયાઓએ અરજીઓ મારફત તેમના દાવા રજૂ કર્યા છે. હજુ ઘણા અગરીયાઓને આ પ્રકીયાની જાણ ન હોવાથી તેમના હક્ક-દાવા રજૂ કરી શક્યા નથી. બીજો અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે, અગરીયાઓ સદીઓથી પરંપરાગત રીતે રણમાં જઈ પેઢી દર પેઢીથી મીઠું પકવતા હોવાથી તથા બજાર સાથે તેમનો કોઈ સંપર્ક ન હોવાથી તેમના મીઠું પકવવાના અધીકારોને સાબીત કરવા માટેના ઠોસ દસ્તાવેજી પુરાવાઓ તેમની પાસે નથી. આજથી ૩૪ વર્ષ પહેલાં ૧૯૭૩માં ઘુડખર અભયારણ્ય જાહેર થયું.

૧૯૭૩થી અત્યાર સુધીમાં અગરીયાની ત્રીજી પેઢી રણમાં મીઠું પકવે છે. અગરીયાની સંખ્યા વધી હોવાથી મીઠા ઉત્પાદન હેઠળનો વીસ્તાર પણ વધે તે સ્વાભાવીક વાત છે. આ સંદર્ભે અગરીયાની આજની પરીસ્થિતી પ્રમાણે હક્ક ચોક્કસી થવી જરુરી છે. મોટાભાગના અગરીયા માને છે કે, તેમના હક્કો રજૂ કરવા તેમને સમય આપવો જોઈએ, તેની વ્યાપક જાણ રણ વીસ્તારમાં કરવી જોઈએ અને તેમના દાવાની ખરાઈ માત્ર દસ્તાવેજી પુરાવાના આધારે જ ના કરતાં જેમની પાસે પુરતા પુરાવા ના હોય તે કીસ્સામાં ગ્રામસભામાં તેમના દાવાઓની ખરાઈ કરવી જોઈએ. આ ઉપરાંત અધીક કલેક્ટર (ઘુડખર અભયારણ્ય)એ રણ વીસ્તારમાં જઈ અગરીયાઓને રુબરુ મળી જાત તપાસ પણ કરવી જોઈએ. દેશના શહેરમાં રહેતા શીક્ષીત નાગરીકોની જેમ તેઓ કલેક્ટર કચેરીમાં જઈ પોતાના દાવા રજૂ કરી તે સાબીત કરવા સક્ષમ નથી. માહિતી અધીકાર હેઠળ પુછેલા સવાલના જવાબમાં અધીક કલેક્ટર (ઘુડખર અભયારણ્ય)એ તા. ૧૨-૧૨-૨૦૦૬ના પત્રથી આપેલા જવાબમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, અત્યાર સુધી તેમને કુલ ૧૭૭૬ વ્યક્તીગત દાવા અને ૭૭ મંડળીઓના દાવા મળ્યા છે. તેમાંથી તેમણે ૨૬૮ વ્યક્તીગત અને ૧૪ મંડળીઓના દાવા મંજુર કર્યા છે. જ્યારે રાજ્યના ઉદ્યોગ કમીશનરની કચેરીની સોલ્ટ બ્રાન્ચના વાર્ષિક અહેવાલ પ્રમાણે અભયારણ્ય વીસ્તારના ચાર જીલ્લા કચ્છ, પાટણ, રાજકોટ (માળીયા) અને સુરેન્દ્રનગરના મળી કુલ ૪૫,૪૩૯ પરીવારો સીધા મીઠા ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલા છે. હવે સવાલ એ થાય છે કે જો આ પરીવારોને ૨૫-૯-૧૯૯૭ના જાહેરનામાની ખબર પડી હોય તો હક્ક દાવાની માત્ર ૧૭૭૬ અરજીઓ જ કેમ મળી ? આ ઓછી મળેલી અરજીનો આંકડો જ બતાવે છે કે જાહેરનામાથી અગરીયાઓ તદ્દન અજાણ હતા, તેમને હક્કદાવા રજૂ કરવાની કાર્યવાહીની જાણ જ નહોતી થઈ.

આ પરીસ્થિતી માટે જવાબદાર અગરીયા નથી પણ સમાજ અને સરકાર છે. સમાજે મીઠું વાપરી પોતે સ્વાદ મેળવ્યો પણ અગરીયાની બેસ્વાદ જીંદગીમાં ક્યારેય ડોકીયું નથી કર્યું. શીયાળામાં ક્યારેક ૦° થી માંડી ઉનાળાના ૪૮° તાપમાનમાં ખુલ્લા આકાશ અને શરીરને બાળી નાખતા પવનના સુસવાટા વચ્ચે મારી-તમારી માટે મીઠું પકવતો અગરીયો અને ઘુડખર જ આ પરીસ્થિતીમાં જીવતા રહી શકે. આપણે આ બંનેના સહઅસ્તિત્વને સમજવું પડશે. જો રણમાં અગરીયા નહી હોય તો આપણે ઘુડખરને પણ બચાવી શકવાના નથી.

- અગરીયા હિતરક્ષક મંચ